

УДК 37.014(4):371.1(477.43/.44)

Тетяна Зузяк,
докторант Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

ВПЛИВ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДІЯЧІВ ОСВІТИ НА ПІДГОТОВКУ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті аналізується вплив західноєвропейських діячів освіти на підготовку вчительських кадрів Східного Поділля, зокрема в Подільській та Немирівській гімназіях та Подільській духовній семінарії протягом кінця ХVІІІ–ХІХ століть. Зауважимо, що польський етнос залишив глибокий слід в історії Східного Поділля ХVІІІ–ХХ століть, представники польської інтелігенції сприяли розвитку педагогічної освіти, вони надавали допомогу викладачам та учням, були фундаторами навчальних закладів. Розглянуто, що не дивлячись на політику Російської імперії епоха Просвітництва призвела до усвідомлення потреби змін у традиційній системі навчання молоді Східного Поділля.

Ключові слова: Східне Поділля, педагогічна освіта, західноєвропейська педагогічна думка, педагогічні курси, німецькі педагоги.

В статье анализируется влияние западноевропейских деятелей образования на подготовку учительских кадров Восточного Подолья, в частности в Подольской и Немировской гимназиях и Подольской духовной семинарии в течение конца ХVІІІ–ХІХ веков. Заметим, что польский этнос оставил глубокий след в истории Восточного Подолья ХVІІІ–ХХ веков, представители польской интеллигенции способствовали развитию педагогического образования, они оказывали помощь преподавателям и ученикам, были основателями учебных заведений. Рассмотрено, что несмотря на политику Российской империи эпоха Просвещения привела к осознанию необходимости изменений в традиционной системе обучения молодежи Восточного Подолья.

Ключевые слова: Восточное Подолье, педагогическое образование, западноевропейская педагогическая мысль, немецкие педагоги, педагогические курсы.

The article analyzes the impact of Western educators to prepare the teaching staff of the Eastern Podolie, particularly in Podolsk, Nemirov gymnasiums and Podolsk seminary during the late ХVІІІ–ХІХ centuries. Note that the Polish ethnos left a deep impression in the history of Eastern Podillya of the eighteenth and twentieth centuries, representatives of the Polish intelligentsia contributed to the development of pedagogical education, they provided

assistance to teachers and students, were the founders of educational institutions. It is proved that in spite of the Russian Empire policy, the Enlightenment led the realization changing in the traditional system of learning Eastern youth. It is proved that the professional periodical magazines, literature Western education leaders, participation of teachers in educational courses, congresses, exhibitions with participating the outstanding educators have become aids of the new challenges. All this contributed the spreading and adoption in the Eastern Podolie the Western ideas, pedagogical development and the establishment the national system of teaching staff.

Key words: *Eastern Podolie, pedagogical training of teachers, Western European pedagogical thought, German teachers, teacher courses.*

Територіальні зміни в Європі наприкінці XVIII ст. мали безпосередній вплив на політичну, суспільно-економічну, культурну, духовну, освітню ситуацію на Східному Поділлі. В історії педагогічної освіти Подільського краю був започаткований новий період, зумовлений приєднанням частини території Поділля до Російською імперії. Поряд із процесами полонізації та окатоличення на Поділлі розгорнулися процеси русифікації, насадження відсталих феодально-кріпосницьких відносин, які не лише гальмували, але й відкинули назад розвиток педагогічної освіти. Не дивлячись на політику Російського уряду щодо становлення педагогічної освіти на Східному Поділлі, західноєвропейські впливи на терені Подільського краю долучались досить плідно. Саме тому розвиток професійно-педагогічної системи підготовки вчителів Східного Поділля тісно вплетений у контекст розвитку західноєвропейської педагогічної думки.

Проблема впливу західноєвропейської педагогічної думки на підготовку вчителя на Східному Поділлі досліджена у історичних, педагогічних і наукових роботах як вітчизняних та і закордонних авторів. Особливо змістовними є праці А. Асоченського, Г. Генкеля, В. Григорьєва, М. Демкова, К. Єльніцького, Е. Левассера, А. Лотоцького, В. Марчинського, О. Музиченко, С. Стрибульського, Е. Шмідта, Н. Чехова. Проте, вивчення ідей західноєвропейської професійної підготовки історичного періоду є актуальним у дослідженні питання їхнього впливу на зміст та специфіку підготовки педагогічних кадрів Східного Поділля.

Мета статті – розкрити вплив західноєвропейських діячів освіти на підготовку вчительських кадрів Східного Поділля.

Після приєднання Східного Поділля до Російської імперії, до середини XV століття західноєвропейський вплив проникав на Русь через своєрідний «фільтр» візантійської культури. У середині XV століття в результаті османської агресії Візантія впала і південні слов'яни втратили державну незалежність. Умови культурного обміну Росії із зовнішнім світом істотно змінилися, тепер цей обмін йшов через Литву і Польщу [1, с. 90].

Педагогічний рух XV і XVI століть в Західній Європі відбився на Польщі, а звідти мав вплив на Південно-Західну Русь. Особи, які належали до вищого дворянства, починаючи з XV століття, нерідко здобували освіту в Празі, Кракові та інших містах, здійснювали подорожі по Європі і тим самим засвоювали європейські звичаї, отримували наукову освіту [2, с. 32]. І. Огієнко вказує на те, що в XVII столітті це стало вже звичним ділом. Українці навчались в університетах Лондона, Лейдена, Парижа, Праги, вчилися в Гданську, Кенігсберзі, в Римі [3, с. 35]. Також великий вплив починаючи з XVI століття мали братства, які відправляли молодих людей в західні колегії і університети, де ті знайомились з західноєвропейською наукою [2, с. 32]. Починаючи з кінця XVII – поч. XVIII століття Росія знаходиться під більшим західноєвропейським впливом. Росія зав'язала вельми тісні торговельні й дипломатичні відношення з країнами Західної Європи, стала переймати європейські досягнення в науці, техніці, культурі [1, с. 90].

З часів Петра I розгорнулася посилена перекладацька діяльність. З'являються книги педагогічного характеру [2, с. 38]. Петро I особисто познайомився з німецьким філософом Готтріфдом Лейбніцем (1645–1716), який склав план освіти Росії. Навіть Христіану Вольфу (1679–1754) Петро I пропонував переїхати в Росію для допомоги при створенні Академії наук [2, с. 40].

В повній мірі вплив західноєвропейської педагогіки проявляє себе тільки в столітті Єкатерини II. Імператриця вивчала праці Локка, Базедова, Руссо, Монтеня [2, с. 41]. Але в той же час, як зазначає М. Демков, російська педагогіка в другій половині XVIII століття відчувала вплив інших віянь, саме на прохання імператриці Дідро написав «Plan d'une universite pour le gouvernement de Russie ou d'une education publique dans toutes les sciences», який опирався на німецьку систему народної освіти. Відомо, що через 10 років, коли в Росії виникли народні училища, то цей план був прийнятий до уваги [2, с. 43].

Дуже велике значення справила австрійська система освіти на народну освіту Росії, зокрема, влаштування Фельбінгером та його послідовником Кіндерманом австрійських народних шкіл послугувало взірцем для «Положення про народні училища», складеним за наказом Імператриці Єкатерини II [4, с. 122].

Окрім цього, як зазначає М. Демков, після зустрічі з Йосифом II та консультаціями з Дальбергом і Епінусом, Катерина II вирішила прийняти австрійську систему освіти. В вересні 1782 року сербський педагог Янкович-де-Мірієво (1741–1814) приступив до обов'язків у справі начальної народної освіти. Навчальна справа в Росії стала відповідати австрійській, призначена була вища навчальна комісія під керівництвом сенатора Завадовського [2, с. 44]. Комісія розробила проект про освіту троякого типу народних училищ (малих, середніх і вищих), наполягла на

відкритті в Петербурзі головного народного училища с особливим відділенням для приготування майбутніх вчителів народних училищ [5, с. 131]. На думку Янковича і під його керівництвом перш за все звернено було увагу на приготування вчителів і ведення раціонального методу навчання в народних училищах [6, с. 6].

Безпосередньо Янковичу належало ряд посібників з різних предметів для вчителів та учнів з малюнками, взятих з творів Яна Амоса Коменського. Вони уявляють собою переробку або переклад посібників, виданих Фельбігером в Австрії на німецькій мові [7, с. 266]. Зокрема, в 1783 році з'явилося «Керівництво вчителям першого і другого класів училищ Російської імперії», яке включало курс педагогіки, методики, дидактики [2, с. 45]. Янкович вперше ввів розумний спосіб навчання, заснований на способах сучасної педагогіки і сформований вже в Західній Європі працями педагогічних діячів. Також вперше ввів в школу вимогливість наочності навчання, знайомить майбутніх вчителів з дидактичними вимогами, на важливість яких ще не зверталось уваги в російській школі [8, с. 272].

У 1783 році виходить стаття «Про виховання і настанову дітей для розповсюдження загальнокорисних знань та всезагального благополуччя» (Новікова або Шварца). Автор статті користувався найкращими творами західноєвропейських письменників, в яких він згадує Локка, Цукерта, Вінслова, Фогеля [2, с. 46]. Саме цим пояснюється виникнення шкіл, які нагадують європейські школи, а згодом і перший вищий навчальний заклад – Київська Духовна Академія. Ще в 1765 році цариця Катерина звеліла Київській Академії послати за кордон на навчання 14 учнів до університетів Оксфордського, Гетингентського і Лейдинського, там вони навчались на професорські посади [3, с. 37]. Як відзначає І. Огієнко, Київська духовна Академія – головна учительська семінарія, яка постачала вчителів на всю Росію [3, с. 97]. На думку Демкова, на юго-західній Русі утвердилась така наука, яка несла сліди західноєвропейської схоластичної науки. Без київських вчених не вдалось би Петру I активізувати та розвинути російську освіту [2, с. 34].

Подібно всім школам Західної Європи головною мовою, яку викладали була латинська. Але особливо великого значення надавали диспутам (за зразком Європи) [2, с. 33].

На зразок Київської духовної Академії була облаштована Подільська духовна семінарія. Важливу роль у викладанні в семінарії відіграла латинська мова. Всі класи обов'язково вивчали ординарні предмети, і тільки студентам філософії і богослов'я надавалось вільне право вибирати один з предметів для спеціального вивчення, який вони вивчали раніше. Для того, щоб учителю краще було слідкувати за навчанням своїх учнів, призначалися так звані аудитори. Аудитори перевіряли знання в учнів до приходу вчителя і робили окремі позначки, які пред'являли вчителю. Студенти філософії готували дисертації, які вони декламували на пам'ять в усіх трьох цервах

Шаргорода. По суботам і в останні дні місяця проводилась перевірка знань студентів. В семінарії часто влаштовувались диспути, це давало можливість вчителям слідкувати за розвитком знань студентів. Крім цього практикувались публічні диспути, які проходили раз в рік [9, с. 19–20].

За словами О. Лотоцького, в духовних семінаріях у вищому відділенні – філософії звичайно викладалось по підручнику німецького філософа Баумейстеру, послідовнику Лейбніце і Вольфа – вольфганської філософії, посібником також слугував Вінклер. В низчому відділенні головним предметом була риторика, яка викладалась по посібнику І. Ф. Бургія на латинській мові [10, с. 142]. Зауважимо, що не дивлячись на широку в теорії методологічну постановку предметів, на практиці продовжували використовувати схоластичні латино-німецькі підручники [10, с. 144].

Зазначимо, що час перетворень духовних навчальних закладів співпав з часом розвитку філософських наук на заході Європи. Тому в Російській імперії було введено викладання філософії в духовних академіях та семінаріях [11, с. 18].

На Поділлі в 1814–1831 роках діяла гімназія, затверджена Тадеушем Чацьким. Відкрив Подільську гімназію, головний навчальний заклад на Східному Поділлі, у 1814 році Міхал Мацейовський (1770–1832) – релігійний і освітній діяч. Студії у берлінських викладачів переконали його у важливості вивчення мов і класичної культури. Пізніше неодноразово виступав як представник неогуманізму, обґрунтовуючи введення німецької і грецької мов, а також методики навчання в тих закладах, які очолював. Його публікації: «Промова про важливу постанову навчальної школи, яка називається гімназією» (Крем., 1815), «Виклад предметів і способу їх викладання у подільській гімназії» (Берд., 1816), «Проект розширення гімназії» (К.-П., 1817) [12, с. 413–415].

Завдяки Мацейовському при гімназії було організовано зразкову початкову школу за системою Ланкастера [13, с. 28]. За зразком такої школи в Парижі для іноземців [14, с. 41].

Зауважимо, що найдавнішою формою навчання і виховання була домашня освіта. На території Східного Поділля проживала значна кількість шляхетних, особливо польських родин, які вдавались до послуг іноземних учителів. Серед таких вчителів нам відомі: А. Коціпінський [15, с. 555], В. Заремба [16, с. 562], В. Юрковський [12, с. 860], К. Подвисоцький [12, с. 488]. Зокрема, відомий педагог, історик В. Марчинський вже у 1807 році з'явився на Поділлі як домашній учитель у шляхетській родині Сахновських. У 1809 році здійснив подорож до Європи, слухав лекції в університетах Галле та Франкфурта-на-Одері. Потім відвідував Францію та Іспанію. У 1811 році повернувся до Поділля і нанявся домашнім вчителем у родині К. Пешинського [12, с. 410].

Граф Вікентій Потоцький заснував на свої кошти перший учбовий заклад в м. Немирів в 1785 році [17, с. 4]. Болеслав Потоцький з 1836 року

відновив Брацлавсько-Гайсинське повітове училище, завдяки клопотанням Потоцького у 1838 році училище було реорганізовано в 7-ми класну (пізніше 8-ми класну) гімназію. Був призначений почесним попечителем Немирівської гімназії до 1866 року. Гімназисти, які відзначались особливими успіхами під час навчання, отримували від нього стипендії на подальших студій в університеті. Завдяки Потоцькому Немирів став осередком освітнього і культурного життя під назвою «Подільських Афін» [12, с. 525–527].

Варто зауважити про рід Чарторійських як про освічених людей свого часу, діячів культури, політиків, меценатів літератури й мистецтва. В цьому ряду особіно стоять Адам Казимир Чарторійський і його дружина Ізабелла та їх син Адам-Єжи Чарторійський [18, с. 468]. Найбільш відомим представником роду Маньковських був Почесний попечитель Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, Ямпільський повітовий Предводитель дворянства, колежський регістратор (II пол. 50-х років XIX ст.) Вацлав Валеріанович [19, с. 506].

У 1832 році була введена всезагальна для всієї Російської імперії програма викладання і польське духовенство відсторонено від завідування школами. За словами Чубинського, так пізно з'явився в південно-західному краї розсадник російської освіти [20, с. 224]. Царський уряд продовжував впровадження різних заходів, що передбачали усунення поляків від активного життя в краї. В першу чергу самодержавство прагнуло усіма способами не допустити розвиток та діяльність польської національної освіти. Адже вона могла гідно конкурувати з російською і, разом з тим, навчати українців, що суперечило політиці русифікації України [21, с. 209].

Слід зазначити, що училищними уставами 1804 і 1828 років і Положенням про спеціальні іспити по Міністерству народної освіти 1 березня 1846 року не вимагали педагогічної підготовки від вчителів. Вчителем міг бути всякий, маючий необхідні знання з предметів навчального курсу. Такий стан підготовки вчителів панував аж до кінця 50-х років XIX сторіччя, деякі спроби протидії йому мали тимчасовий або місцевий характер [6, с. 7].

Зокрема, у 1846 році директор Немирівської гімназії Зимовський клопотав перед попечителем Київського учбового округу про відрядження в Санкт-Петербург викладача історії Ющенко з метою ознайомлення з методом викладання Язвінського. Але це клопотання директора, так само, як пропозиція замінити одні підручники іншими, більш придатними до сучасних вимог науки, не знайшло підтримки попечителя [17, с. 92–93]. Зауважимо, що Язвінський, на думку Шмідта, винайшов метод «по якому найкращим чином можна було б викладати начальні науки» [22, с. 323].

В середині XIX століття відродження національної свідомості України, як і у всій східній Європі, почалося під впливом західних

філософський систем, зокрема ідей Й. Гердера, французької революції та романтизму [23, с. 60]. На заході з'являються методичні праці Тюрка, Грасмана, Дистервега, Вурса, Лангеталя, Краузе, Богарта, Гразера, Шварц-Куртмана [24, с. 64]. Розпочинається серйозне вивчення західно-європейської школи нашими педагогами. З'являється багато педагогічних творів як перекладних, так і оригінальних [25, с. 50].

Лише 1862 року ми можемо говорити про наочне і глибоке проходження в підготовку наших учителів, у підручники і повсякденний вжиток учительської практики. Народний учитель йшов за ідеями Ушинського, Пирогова, Корфа, а вони йшли натхненні ідеями Песталоцці [24, с. 61].

Зауважимо, що вперше російський переклад твору Песталоцці «Книга про матерей» вийшов ще у 1806 році. Перекладач додав до перекладу «Песталоццієва метода виховання». Але не зважаючи на всю гарячість перекладача, ідеї Песталоцці не пройшли вглиб: реакційна політика царської Росії мало відповідала ліберальним ідеям Песталоцці [24, с. 62].

Слід зазначити, що Міністр народної освіти Д. А. Толстой неодноразово робив подорожі за кордон. При створенні уставів гімназій і прогімназій були прийняті зауваження і рекомендації багатьох вчених Німеччини, Франції, Бельгії, Великобританії. І в 1863 був створений звід: «Зауваження іноземних педагогів на проекти уставів навчальних закладів міністерства народної освіти». Як зазначає М. Демков, устав гімназій і прогімназій 1871 и устав реальних училищ 1872 склався під сильним впливом німецьких педагогів і німецьких гімназій і реальних училищ [2, с. 56]. Відповідно до статі гімназії поділялись на чоловічі, жіночі і змішані. В Англії переважає розділення статей, подібно як в Німеччині і в Росії [5, с. 19].

На Східному Поділлі в червні 1866 р. попечитель Київського учбового округу нагадав подільському губернатору, щоб він довів до відома поляків краю, що всі католики, які здійснювали приватне навчання, будуть позбавлятися відповідних на те свідоцтв. Вже в наступному році 10 осіб залишились без них. Можна вважати, що саме з цього часу посилюється реакційна політика російського уряду: було закрито польські школи, відкрито на Поділлі російські гімназії, в тім числі, – в Кам'янці-Подільському і Немирові; розширилось викладання російської мови, збільшилось число російських учителів, а директорами навчальних закладів призначались лише росіяни [26, с. 170]. На жаль, деякі з директорів навчальних закладів південно-західного краю до того втягнулись в політику, що залишили в нехтуванні всі науково-виховні задачі, стали переслідувати одні лише політичні [27, с. 90].

Зокрема, директор Немирівської гімназії А. Яковлев – бездарна особистість, далекий від педагогічного покликання. Учителі характеризуються вчителем Немирівської гімназії Чалим як особи з посередніми здібностями, які у вільний час від роботи занурювались з

головою в картярство, пияцтво і дрібні інтриги [27, с. 82]. Не дивно, що лише в 1875–1876 навчальному році в Немирівській гімназії був створений 8 педагогічний клас [17, с. 220].

Не дивлячись на політику Російської імперії на Східному Поділлі щодо розвитку педагогічної освіти, епоха Просвітництва призвела до усвідомлення потреби змін у традиційній системі навчання молоді. Одним із допоміжних засобів вирішення нових завдань стали фахові періодичні журнали, які з'явилися на початку XIX століття, мали переважно загальний характер, а згодом диференціювалися за галузями педагогіки, формами і ступенями виховання та освіти, типами навчальних закладів, віковими категоріями учнів, учбовими дисциплінами, а також регіональним поділом та мовними ознаками [28, с. 54–55]. В педагогічних журналах писалось про освіту в іноземних державах, зокрема про погляди авторів на європейську педагогіку.

Кінець XIX – початок XX століття були відзначені в історії школи провідних капіталістичних країн новими підходами до розв'язання найважливіших теоретичних проблем освіти, навчання і виховання. Боротьба імперіалістичних країн за панування на ринках збуту нового рівня освіти спеціалістів [29, с. 7].

Безпосередній вплив західноєвропейських діячів освіти відбувався через відправлення молодих людей за кордон в різні міста Західної Європи. Як зауважує М. Демков, це давало нашим університетам вчені сили з новими напрямками та знаннями [2, с. 54].

В державному архіві Вінницької області зберігається справа «Переписка с министерством народного Просвещения о посылке учителей в заграничную командировку...» за 1912–1915 г. На жаль, по досліджуваному питанню ми знайшли один тільки аркуш в цій справі, а саме циркуляр Попечителя Київського учбового округу Я. Деревницького № 37 від лютого 1912 року. Циркуляр призначався громадянам начальникам середніх учбових закладів Київського учбового округу, де зазначалось, що в кошторис Міністерства Народної Освіти 1912 року внесений за прикладом 1909, 1910 і 1911 років у розмірі 4000 рублів на відрядження вчителів з ученою ціллю за кордон. За рахунок цієї суми МНО пропонує в майбутні літні канікули відрядити деяких викладачів чоловічих і жіночих гімназій, прогімназій і реальних училищ з винятковою ціллю вивчення постанови навчально-виховної справи в закордонних учбових навчальних закладах. Далі в циркулярі вимагалось, щоб до 15 березня списки з поясненнями який предмет викладають і куди саме і з якою ціллю бажали би поїхати вчителі. Попечитель зауважує, що до оповіщення про відрядження тої чи іншої особи питання не може бути вирішеним [30, арк.10].

Слід зазначити, що для послідовної підготовки вчителів міністерство проектує впровадження однорічних курсів, тимчасових курсів, які влаштовувались на літніх канікулах, а також учительських з'їздів (положенню 1872 року) для поглиблення наукових знань з історії

педагогіки, психології і по предметам гімназійного курсу [31, с. 93]. З програми Санкт-Петербурзьких учительських курсів за 1911 рік ми дізнаємось про питання, які розглядались, а саме на гуманітарній секції розглядались праці Локка, Лейбніца; на педагогічному відділенні – посібник Лайя, Меймана з експериментальної психології та педагогіки та проводились лекції на тему: «Внутрішня організація народної школи Західної Європи, переважно Німеччини, у зв'язку з новими вченнями педагогічної думки». Зі звіту стає відомим, що 11 вчителів були з Подільської губернії [32, с. 24, с. 31].

У перші десятиліття після приєднання Східного Поділля до Росії в краї набула розмірів польська освіта, що виступала могутнім засобом полонізму і латинства. Тільки на початку 20-х років XIX століття польський вплив на освітнє життя почав дещо зменшуватися. Російський уряд, здійснивши протягом першої половини XIX століття, акції щодо закриття на Поділлі багатьох польських закладів освіти, водночас домігся суттєвого послаблення економічного, політичного й духовного впливу цієї конфесії в регіоні і натомість, підготував ґрунт для обвальної русифікації краю. Зауважимо, що польський етнос залишив глибокий слід в історії Східного Поділля XVIII–XX століть. Варто зазначити, що протягом XVIII–XIX століття представники польської інтелігенції сприяли розвитку педагогічної освіти, вони надавали допомогу викладачам та учням, були фундаторами навчальних закладів.

Початок XIX століття характеризувався зростанням міграційних процесів у вчительському середовищі Поділля. Виникла потреба у фахових спеціалістах, які на той час були відсутні на Східному Поділлі, не було навчальних закладів, які б готували фахових спеціалістів. Система педагогічної освіти Російської імперії на Східному Поділлі почала змінювалась після реформ середини XIX століття, але царський уряд боявся дати можливість польському шляхетству та українській інтелігенції впливати на місцеве самоуправління і внаслідок такої політики перша учительська семінарія та інститут утворились лише на початку XX століття.

Не дивлячись на політику Російського уряду щодо становлення педагогічної освіти на Східному Поділлі, західноєвропейські впливи на терені Подільського краю долучалися досить плідно через представників, котрі у свій час здобували освіту, зокрема й вищу, в престижних європейських університетах, через статті західноєвропейських діячів освіти в педагогічних журналах, через літературу, педагогічні курси, з'їзди, виставки. Все це сприяло поширенню і утвердженню на Східному Поділлі західноєвропейських ідей, розвитку педагогіки і становленню системи формування національних педагогічних кадрів.

Перспективи подальших досліджень спрямовані на визначення основних закономірностей та тенденцій розвитку педагогічної освіти Поділля впродовж XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Личман Б. История России / Б. Личман. – Екатеринбург: Изд-во «СВ-96», 2001; Кн. 1. – 368 с.
2. Демков М. И. Влияние западноевропейской педагогики на русскую педагогіку / М. И. Демков // ЖМНП, 1910. – Ч. XXVII, май, отд. III. – С. 28–60.
3. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – Вінніпег, 1970 – 272 с.
4. Ельницкий К. Очерки по истории педагогіки / К. Ельницкий. – С.-Петербург, 1885. –188 с.
5. Генкель Г. Народное образование на Западе и у нас / Г. Генкель. – С.-Петербург, 1908. – 153 с.
6. Материалы по вопросу о приготовления учителей начальных народных училищ: выписка из журнала Учен.ком. М-ва нар. Просвещения и др. материалы. – СПб., 1865. – 75 с.
7. Демков М. Русская педагогія XVIII века / М. Демков // Педагогический сборник. – 1896, № 10 – С. 266.
8. Григорьев В. Исторический очерк русской школы / В. Григорьев. – Москва: Товарищество Тип. А. И. Мамонтова, 1900. – 587 с.
9. Нагребецкий А. Н. Шлях крізь віки / А. Н. Нагребецкий. – Вінниця, 2006. – 464 с.
10. Лотоцкий А. Духовное образование в первой половине XIX века / А. Лотоцкий // Вестник воспитания. – Сентябрь, № 6. – 1903 – С. 132–173.
11. Аскоченский А. Итория Киевской духовной академии до преобразования её в 1819 году / А. Аскоченский. – Санкт-Петербург, 1863. – 293 с.
12. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник/ В. Колесник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с., іл.
13. Winnica katolicka // Kurier galicyjski. – 2014. – Nr 7 (203). – S.28.
14. Marczyński X. Wawrzync. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej./ Wawrzync Marczyński. – Wilno,1822. – 288 s.
15. Сваричевський А. Музикознавець і фольклорист Коціпінський. / А. Сваричевський А. // Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки// Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 року). – Хмельницький, 1999. – С. 555.
16. Прокопчук В. Владислав Заремба – український і польський композитор./В. Прокопчук//Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки // Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року). – Хмельницький, 1999. – С. 562.
17. Стрибульский С. Историческая записка о Немировской гимназии 1838–1888 / С. Стрибульский. – Немиров, 1888 – 218 с.

18. Пажимський О. Синявські, Чарторийські./О.Пажимський // Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки// Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 року). – Хмельницький, 1999. – С. 468
19. Борисевич С. Дворянський рід Маньковських на Поділлі / С. Борисевич // Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки// Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 року). – Хмельницький, 1999. – С. 506.
20. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край/ П. П. Чубинский. – Т.7. – СПб., 1872. – 337 с.
21. Крочак Б. В. Переслідування та утиски польської освіти на Поділлі в 60-ті рр. ХІХ ст. / Б. В. Крочак // Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки// Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 року). – Хмельницький, 1999. – С. 207–210.
22. Шмидт Е. История средних учебных заведений в России / Е. Шмидт / Перевод с нем. А. О. Нейлисова. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1878. – 684 с.
23. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Доповнення. – Париж, Нью-Йорк, 1995. – Т. 11. – 398 с.
24. Музиченко О. Ф. Ідеї Песталоцці на Україні і в Росії / О. Ф. Музиченко// Шлях освіти. – №1, січень, 1927 р. – С. 64.
25. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов ХІХ века/ Н. В. Чехов. – М., 1912. – 224 с.: ил.
26. Мельник Е. М. Поразка польського національного повстання 1830 – 1831 рр. і посилення русифікації на Поділлі / Е. М. Мельник// Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки // Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 року). – Хмельницький, 1999. – С. 167–172.
27. Воспоминания М. К. Чалого 1844–1852. Выпуск 2-ой из «Киевской старины». – Киев, 1895. – 142 с.
28. Валігура І. Педагогічні журнали у фонді відділу рідкісних і цінних видан/ І. Валігура// Подільський книжник: альманах. Вип 1. – Вінниця, 2009. – 160 с.: іл..
29. Кравець В. Зарубіжна школа і педагогіка ХХ ст. – Тернопіль, 1996. – 290 с.
30. ДАВО України, ф. 19, оп.1, спр. 244–144 арк.
31. Вестник воспитания. – 1911, №5 – С. 93.
32. Программы учительских курсов. – С.-Петербург: Типография Товарищества «Наш век», 1911. – 48 с.